

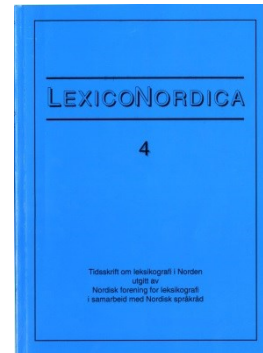
LexicoNordica

Titel: Prästen och ordet. Ur den samiska lexikografins historia

Forfatter: Lars-Gunnar Larsson

Kilde: LexicoNordica 4, 1997, s. 101-117

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Prästen och ordet

Ur den samiska lexikografins historia

The first attempts at writing Saami were made by Swedish and Norwegian missionaries. Their work also resulted in the first descriptions of the grammar and vocabulary of the Saami dialects. In fact, priests and missionaries have played a very important rôle in Saami lexicography from the middle of the 18th century, when the first dictionaries were published. In Sweden the written Saami was founded on southern dialects, codified in the dictionary by Fjellström 1738, whereas written Saami in Norway were based on Northern Finnmark dialects already in the dictionary by Leem 1768. In the first dictionaries the vocabulary of the Bible dominates over inherent words. During the 19th century the lexicographic works of linguists became increasingly important. In the 20th century priests have still accomplished important linguistic work in the field. Out of the five great dictionaries of different Saami dialects two were written by priests, two by sons of a Lapland priest and one by a pure linguist.

1. Språklig variation och ortografisk norm

Inom ett sammanhängande område i norra Skandinavien, Finland och Ryssland lever sedan urminnes tid det samiska folket. Hur långt söderut i landet samiskt språk varit i bruk i gammal tid är en komplicerad fråga som inte kan utredas här. Idag är Stockholm en av de största samekommunerna i vårt land och inte heller för äldre tiders vidkommande torde det finnas någon anledning att anta att samerna skulle ha varit ett folk med hemortsrätt enbart i nordligaste Sverige (se Larsson 1992: särskilt 97f. med kartor; jag kommer att diskutera denna fråga utförligt i samband med utgivningen av en ordlista över sockenlapparnas språk). Samernas nutida utbredningsområde framgår av kartan på nästa sida. Det rör sig om ett jättelikt område där naturresurserna (framför allt i ett förindustriellt samhälle) inte räcker till för att försörja några stora folkgrupper. Det samiska folket är heller inte talrikt.

Hur många samer det finns är en mycket svår fråga att besvara. Någon enspråkig same kan man knappast träffa idag, däremot är det lätt att finna trespråkiga samer. Faktorer som tvåspråkighet, tryck från majoritetsbefolkningens sida, nationellt uppvaknande, språkets – och för all del också folkets – varierande status i de fyra berörda länderna gör att endast mycket approximativa siffror kan ges. Som ytterligheter har mellan 30.000 och 100.000 personer angivits (M. Korhonen 1981:15; Samer s. 5); allt beror på vilka kriterier man använder för nationalitetsbestämningen. Kanske man kan säga att det finns minst 50.000 samer idag, därmed inte sagt att alla dessa behärskar samiska språket, framför allt inte i skrift men inte heller i tal.

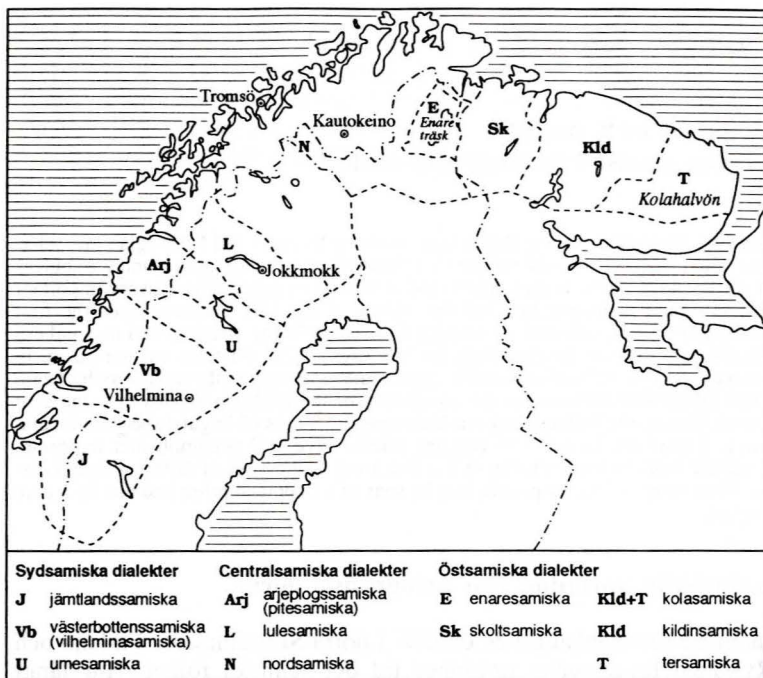

Fig. 1. Samernas nutida utbredningsområde

Frågan om samernas exakta antal är inte heller betydelsefull i detta sammanhang. Det viktiga är de förutsättningar för dialektsplittring den fåtaliga populationen spridd över det väldiga landområdet erbjuder. Variationen mellan de samiska dialekterna är också högst betydande, men skillnaderna mellan dialekterna uppträder gradvis. Som länkarna i en kedja griper dialekterna i varandra och förändras successivt. Ytterändarna – jämtsamiskan i söder och Ter-samiskan i nordost – utgör helt skilda språkssystem utan möjlighet till förståelse sinsemellan, låt vara att de kan förete sådana överensstämmelser som dialektgeografer kan finna i randområden. Däremot är det knappast möjligt att entydigt peka ut några avgörande dialektgränser inom det samiska språkområdet (Sammallahti 1985; Larsson 1985a).

Skillnaderna mellan de samiska varieteterna är så omfattande att man kan välja att tala om sju eller åtta olika språk (M. Korhonen 1981:17), om nio huvuddialekter eller språk (E. Itkonen 1986:3), om ett språk med tre huvuddialekter eller kanske tre språk (Collinder 1949:2) eller om ett språk med tio huvuddialekter (M. Korhonen 1981: 15ff.). Det är i grund och botten meningslöst att försöka jämföra olikheterna mellan språk och t.ex. säga att estniskan förhåller sig till finskan som danskan till svenskan. Om man ändå skall försöka be-

skriva variationen inom samiskan är kanske den bästa jämförelsen den romanska språkgruppen. Ingen sådan jämförelse kan emellertid pressas till någon nämnvärd konkretion eller precision.

Denna naturvuxna språkliga variation, där nationsgränserna inte haft någon betydelse och alltså inte kunnat ge någon anvisning om var gränser mellan samiska språk eller huvuddialekter skall dras, har naturligtvis ställt till stora problem då samiska skall fixeras i skrift. Valet av normgivande varietet har växlat åtskilligt, liksom också de ortografiska konventionerna. När samiska först sattes på pränt var det i missionens tjänst. Prästgärning bland samerna kom i påfallande många fall att förenas med språkvetenskaplig verksamhet. Åtskilliga präster har till samiska översatt religiös litteratur och även utarbetat grammatiker och ordböcker. Den språkliga normen kom därmed att bli beroende av evangelisationens vägar in i Lappland. Då en ort etablerades som bas eller brohuvud i missionsarbetet kunde också ortens lokala språkform få ställning som norm och – eftersom det handlade om religiösa texter – t.o.m. prestigefylld norm (Larsson 1985b).

Förenklat uttryckt kan den svenska missionen bland samerna sägas vara ungefär 100 år äldre än den norska. De äldsta samiska böckerna, en ABC-bok och en mässbok från 1619, har Nicolaus Andræ, som var präst i Piteå, till upphovsman. Dessa första försök att skriva samiska uppvisar en påfallande språklig virrighet. Varken dessa böcker eller 1600-talets största samiska volym, *Manuale Lapponicum* av Johannes Tornæus, uppvisar nämligen något enhetligt samiskt språk (se vidare Forsgren 1987:6ff.). Tornæus text utgör en egenartad blandning av former från olika dialekter, sammanförda utan urskiljbar princip, och denna språkform kan bedömas på olika sätt. Tornæus har ansetts lärd och språkkunnig (Forsgren 1987:13; Qvigstad 1933:336) och rent av blivit kallad samernas Agricola (se Stipa 1990:53). Tornæus skiljer sig emellertid markant från Mikael Agricola, det finska skriftspråkets fader som baserade sin norm på västfinskan. Hans skriftspråk behöll sin grundläggande betydelse för finskan i närmare 300 år, medan Tornæus skriftspråk aldrig kom att användas av andra.

Syftet med denna framställning är inte att ge någon allmän översikt över de samiska ortografiernas framväxt och variation i fråga om dialektal bas. Jag vill i stället översiktligt visa den nära förbindelsen mellan prästerlig karriär och samisk lexikografi och härvid kommer ett naturligt urval att ske till de präster som hade så god kunskap i samiska att de utarbetade ordböcker. De som översatte religiös litteratur eller författade grammatiker, men inga ordböcker, förbigås dock. Inte heller kommer jag att redovisa alla de ordböcker som, inte minst i våra dagar, framställts med tanke på skolundervisning. Denna presentation skall handla om prästen i Lappmarken och ordböckerna.

De fyra länder där samer lever har under historiens gång ingått i olika kombinationer: Danmark-Norge, Sverige-Finland, Sverige-Norge och Ryssland-Finland. Eftersom min framställning sträcker sig

fram till våra dagar då de fyra berörda nationerna är självständiga har jag valt att tala om t.ex. samemission i Norge och lexikografi i Finland även under de perioder då dessa länder inte var självständiga stater. Att kalla Leem en dansk missionär eller Stockfleth en svensk lexikograf skulle verka förvirrande eftersom de var norrmän.

2. Det sydlapska bokspråket

Nicolaus Andræ i Piteå och Johannes Tornæus i Torneå gjorde tidiga försök att etablera missionsverksamhet bland samerna långt uppe i norra Sverige, men den nya lärans viktigaste marschväg in i Lappland var en annan. Huvudvägen gick enkelt uttryckt från söder mot norr. Den efterlämnade betydligt viktigare språkliga minnesmärken än Andræs och Tornæus första försök att skriva samiska. Även den första samiska ordboken är knuten till en betydelsefull person och den representerar en epokgörande språkform: det handlar om Petrus Fiellström och det sydlapska bokspråket.

Petrus Fiellström – eller Per som han väl kallades – var född i Silbojokk 1697 som son till kyrkoherden där (uppgifterna om Fiellströms person efter Sköld 1984) och han hade redan som barn lärt sig samiska. Som skolmästare i Lycksele insåg han behovet av en samisk ordbok och grammatik för prästerna som arbetade bland samerna: "Af lyckeligare fullbordan med thetta sitt Christeliga upsåt, skulle wisseligen Riksens Högloflige Ständer, med GUDs hielp hafwa at hugna sig, och följackteligen theraf sielfwa nationen mycken ymnigare wederqweckelse för sina fattiga siälar förspörja, om Presterne, hwilkom thessas [samernas] underwisning åligger, wore ock theras språk mächtige" (Fiellström 1738b:förord).

Fiellströms samiska skriftspråk anses vara baserat på umesamiskan, kanske närmare bestämt dialekten i Sorsele (Sköld 1984:18). Språkformens umesamiska karaktär framgår emellertid mest av grammatikens böjningsformer, där Fiellström brukar former som genitiv singularis på *-n* och lokativ singularis på *-sn*. I ortografin valde Fiellström att genomföra förenklingar vad gäller markeringen av både vokal- och konsonantväxlingar. I sig är detta, som Sköld (1984:19) påpekar, ingen så tokig lösning när syftet var att göra språkformen läsbar över ett stort område. Ett problem utgör dock att skriftbilden varken visar de sydliga dialekternas omljudsväxlingar eller de nordligas stadieväxlingar och texterna kan därför knappast ha använts av prästerna om de ville lära sig samiska som främmande språk utan infödd talares hjälp. För den samisktalande var det dock möjligt att identifiera sina ord i de reducerade skriftformer texterna erbjöd. Över detta språk gav Fiellström således ut både grammatik (1738b) och ordbok (1738a). Dessutom översatte han en katekes och 1755 utkom hans översättning av hela Nya testamentet. Kombinationen ordbok, grammatik och katekes

var ingen ovanlighet bland framgångsrika präster i Lappland. Först 1811, nästan 50 år efter Fiellströms död, utkom hela Bibeln i denna språkform. Under ungefär 150 år fullgjorde Fiellströms sydlapska bokspråk funktionen som samiskt kulturspråk i Sverige.

Fiellströms ordbok omfattar 190 sidor och ger samiska ekvivalenter till sådana svenska ord som prästen-missionären behövde. Syftet har alldeles tydligt varit att betjäna prästerna i undervisningen, vilket ju också framgår av Fiellströms egna, ovan citerade ord, inte att ge en deskriptiv bild av samiskans ordförråd. Lexemet 'Gud' och avledningar därtill utgör 10 uppslagsord, fyra ord för 'frälsare' förtecknas, 'lönskaläge', 'omskärelse', 'havets stillhet' och 'vetemjöl' tas upp, men under 'ren' hittar man endast adjektivet och lexikonets enda ord för 'oxe', *hwåxa*, åsyftar nötkreaturet (Schlachter 1958 s.v. *vüiksès*). Även sådana ord kan naturligtvis ha sitt värde då man söker fastställa ord-bokens dialektala bas. I *bjrtiuoppetem* 'omskärelse' noterar man t.ex. skrivningen *-ij-* som med största sannolikhet återger syd- och ume-samiskans långa vokal, inte de nordligare dialekternas korta *-i-*.

Ordförrådet i Fiellströms ordbok tycks ha en vidare täckning än enbart umesamiska. Umesamiskan – åtminstone sådan vi känner den idag – befinner sig i fråga om ordförrådets sammansättning på gränsen mellan sydsamiskan och de nordligare varieteterna och i många fall överensstämmer umesamiskans ord med de nordligare dialekterna (Larsson 1985a:169f.). Så lyder t.ex. ordet för 'snö (i allmänhet)' i de sydsamiska dialekterna i Härjedalen, Jämtland och Västerbotten *lobme* men i arjeplogs-, lule- och nordsamiska, liksom också i östsamiska dialekter, uppträder en helt annan ordstam, saN. *muohta*. Även ume-samiskan har detta nordliga lexem (Larsson 1985a:169). Om man undersöker sådana gränsfallsord i Fiellströms ordbok får man intressanta resultat. För 14 sådana lexem anger Fiellström i sju fall enbart nordliga ord men inget sydligt. I tre fall ger han både det nordliga och det sydliga ordet, t.ex. 'måne' *mano*, *ask*. I två fall räknar Fiellström upp en rad ord, däribland det gängse nordsamiska men inte det sydsamiska standardordet. Det gäller t.ex. ordet för 'billig' där han bl.a. anger *alpes*, ett nordligt ord, men det sydsamiska *liehties* tas inte upp. Slutligen finner man två fall som inte kan sättas in i någon sådan nord-syd-skala. Det gäller ordet för 'svin', Fiellström *swine*, som visserligen mera påminner om saN. *spii'dne* än saS. *snårka* men som nog bör tolkas som ett sent svenskt lån, och det gäller Fiellströms *låcke tiuöte* för '1000' (eg. "tio hundra") som varken liknar saN. *duhát* eller saS. *stuore lühkie*. Om nu umesamiskans ordförråd genomgående har en så nordlig prägel som min korta studie (Larsson 1985a:163f., 169f.; 1986:166ff.) givit vid handen är det inte de nordliga orden i Fiellströms ordbok som drar uppmärksamhet till sig utan i stället de sydliga låga antal. Man anar ett missionsspråk på marsch mot norr. Under alla omständigheter kan sägas att Fiellströms ordbok tycks ha haft till uppgift – liksom Tornæus Manuale – att betjäna prästerna i så stor del

av Lappmarken som möjligt. Kanslikollegium gav honom ju också ett reseanslag för att studera olika samiska dialekter (Sköld 1984:18).

3. Nordlig norm i Norge

Medan den svenska missionen bland samerna i huvudsak tycks ha rört sig från söder mot norr, var missionsvägen på norsk sida den motsatta, från norr mot söder. Lule, Pite och Ume lappmarker på svensk sida motsvaras i Norge endast av en jämförelsevis smal landremsa och de dominerande samiska områdena där är – förenklat uttryckt – dels det sydsamiska området, dels Finnmarken. Finnmarkens språk, nord-samiska, som inte är begränsat till Norge utan också talas i nordligaste Sverige och nordvästra Finland, är idag den dominerande samiska varieteten med minst 75% av de samisktalande. Det är förståeligt att missionen på norsk sida inriktades på denna folkgrupp.

De första samiska ordböckerna från Norge ligger endast några tiotal år efter Fiellströms ordbok, men de första svenska försöken att bruka samiska som skriftspråk ligger ungefär 100 år före de norska. Knud Leem (uppgifter efter Bergsland 1984:B 53) började verka som missionär i Porsanger och Laksefjord 1725 och blev tre år senare präst i Alta. Som lärare i samiska vid det återupprättade Seminarium lapponicum Fredericianum i Trondheim från 1752 kunde han fortsätta publicera arbeten om samiskt språk. Redan 1748 gav han ut sin grammatik över Porsanger-dialekten, som är språkhistoriskt intressant bl.a. därför att han där jämför fjällsamernas dialekt med kustsamernas. De senares språk har sedermera trängts tillbaka och överflyglats av fjällsamernas (vidare t.ex. Larsson 1986:111ff.). 1756 följde så Leems första ordbok, *En lappesk Nomenclator efter Den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden, "hvilken er den første i Danmark udkomne og hvortil jeg ej haver havt Hjelp af noget Manuscript men aleene samlat den af forhvervet kundskab i Sproget"*, som han skriver i förordet. Leems arbete skiljer sig på flera sätt från de äldsta samiska ordböckerna i Sverige, framför allt genom att han lägger en nordsamisk dialekt till grund för sitt lexikon och grundar sin ortografi på denna dialekt. Vidare framgår att han varit språkintresserad (Leem 1756 Fortale [uppslag 7]) och hans strävan har uppenbart varit inte endast att förse blivande präster med Bibelns ordförråd översatt till samiska utan också att ge en beskrivning av samiskans ordförråd och t.o.m. språkets struktur.

Leems *Lexicon lapponicum bipartitum*, vars första del utkom 1768, förde samisk lexikografi ett stort steg framåt. Ordboken omfattar inte mindre än 1.610 sidor. För de samiska uppslagsorden ges danska och latinska ekvivalenter. Av ordboken framgår tydligt hur väl Leem behärskade samiska. Han uppmärksammar samiskans avledningsmöjligheter och fraseologi och anger noggrant såväl attributiv som predika-

tiv form av adjektiven, en distinktion som utgör den värsta stötestenen för den som studerar samiska. Leems ordbok är det första arbete i samisk lexikografi som tveklöst kan betecknas som ett storverk.

Leem dog 1774 men ordbokens andra del med danska uppslagsord utgavs 1781. Denna del är till omfånget mindre och uppgår till endast 666 sidor, men utgivningen av den är notabel eftersom seminariet i Trondheim stängts efter Leems död och norska åter blivit undervisningsspråk bland samerna (M. Korhonen 1981:56).

4. Lindahl & Öhrling, en klassiker

På svensk sida är också den andra stora insatsen i samisk lexikografi ett resultat av prästerligt arbete. Det handlar om två präster: Eric Lindahl och Johan Öhrling. Johan Öhrling verkade som rektor och präst först i Arjeplog, sedan i Jokkmokk. I sydligare trakter – i Sorsele och Lycksele – hade Eric Lindahl sina prästtjänster. 1780 utkom deras ordbok *Lexicon lapponicum (L&Ö)*. Företalet till den drygt 700-sidiga boken skrevs av Johan Ihre. Ordboken omfattar en kort översikt över grammatiken, författad av Öhrling. Liksom i Fiellströms fall förefaller grunden vara umesamiska, men man lägger märke till bl.a. de parallellformer som ges för lokativ: *Akkasne, akkan*, den förra karakteriserar umesamiskan och sydligare dialekter, den senare lulesamiskan. Å andra sidan ges i genitiv endast former med ändelsen *-n* som hör hemma i umesamiskan och söderut, längre norrut är genitiven ändelslös. Denna blandning av dialekterna bör förmodligen ses mot bakgrund av ordboksförfattarnas hemvist. Själva lexikondelen omfattar två delar. Den mer omfattande delen – sidorna 1–584 – ger samiska uppslagsord, latinska och svenska ekvivalenter samt viss fraseologi. Denna del följs av en kortare (sidorna 585–716) med svenska uppslagsord och samiska ekvivalenter. Ordförrådets dialektgeografiska bas visar överensstämmelser med Fiellströms ordbok. För 14 ord (dock inte alldeles samma ord som i Fiellströms fall) ges i åtta fall endast det nordligare ordet och i sex fall både det nordliga och det sydliga. Det intressanta i sammanhanget är inte den förhållandevis höga andelen nordliga ord, som får sin förklaring av missionens successiva framträngande norrut, utan det förhållandet att typiskt sydsamiska ord som *tjiddtjie* 'mor' varken förtecknas i Fiellströms eller i Lindahls och Öhrlings ordbok. Frågan om Lindahl & Öhrlings beroende av Fiellström är en stor fråga som kräver sin egen undersökning. Här kan bara noteras att man kan finna det bibliskt viktiga men samiskt ointressanta ordet 'omskärelse' även hos Lindahl & Öhrling, men i den samisk-svenska delen blir *pirra tjuoppet* 'omskära' endast en bland tio förtecknade avledningar och sammansättningar. Man kan således i L&Ö se en ökande vilja att beskriva det samiska språkets ordförråd utifrån dess egna villkor.

5. Språkvetare tar över

I och med att den samiska skriftspråksnormen i Sverige lagts fast i sydsamiskt område och missionen fortsatte mot norr måste den tid komma, då sambandet mellan ortens språk och det tryckta ordet brast. Inte ens bibelspråkets auktoritet och ortografins grova beteckningssätt kunde i längden överbrygga de språkliga skillnaderna. Jag påminner om parallellen med den romanska språkgruppen som uppvisar ungefär lika stora inbördes språkliga skillnader som den samiska dialektgruppen. Som sydsamiskans motpol i Sverige kan man ställa lulesamiskan. De mellanliggande dialekterna kan ses som mer eller mindre nära sammanhörande med och underordnade syd- resp. lulesamiska. Lulesamiskan kodifierades i en mycket god språkform av Lars Levi Læstadius, som lärt sig samiska som barn hos sin halvbror Carl i Kvikkjokk, dvs. på lulesamiskt område. Det skriftspråk Læstadius grundade, det nordlapska bokspråket, ibland kallat kátalapskan, finns framför allt dokumenterat i fyra tryckta betraktelser och språket i framför allt Tåluts Suptasah, Jubmela pirra ja Almatji pirra 'Gamla berättelser om Gud och människan' brukar anses vara idiomatiskt och t.o.m. "schvungfullt" (Forsgren 1987:57f.). Varken ordbok eller grammatik över denna språkform utarbetades dock av Læstadius. När lulesamiskan kodifierades hade initiativet gått över från prästerna till språkvetenskapsmännen. 1885 begav sig nämligen den språkintresserade studenten Karl Bernhard Wiklund ut på en årslång resa till Lule lappmark (se vidare Larsson 1996a). Ett av resultaten av denna resa var en lulesamisk ordbok 1890 som året därpå följdes av en ljud- och formlära (Wiklund 1891) – båda på tyska. Språkvalet tycks spegla övergången från missionens praktiska inriktning som krävde svenska (möjligen i förening med lärdomens latin) till språkvetenskapens tyska.

I Norge tog sig språkvetarnas inflytande ett delvis annat uttryck. Den berömda Rasmus Rask medverkade till en ortografisk nydaning som kom att få långvariga konsekvenser, nämligen införandet av en fonematisk grundprincip (M. Korhonen 1981:56). Diakritiska tecken togs i bruk för nordsamiskan och på norsk sida började man skriva *š* och *č*. På svensk sida utnyttjades efter modell från svenska språket digraferna *sj* resp. *tj*, så som fortfarande är fallet i den nu brukade lulesamiska ortografien. Det är nog ett rimligt antagande att de olika ortografiska principerna i Sverige och Norge bl.a. hänger samman med skriftspråkens geografiska utgångspunkter: det sydlapska bokspråket började utvecklas i söder, i närheten av majoritetsbefolkningens språk – i Norge grundades det första skriftspråket på dialekter så långt från rikets centrum som tänkas kan. För några år sedan kom det gemensamma nordsamiska skriftspråket och dess diakritiska tecken in på svenskt område via svenska kartor och det ledde till våldsamma diskussioner (Mattisson 1993:10, 29f.). Det tog således mer än 200 år

innan skriftspråket i Sverige med sina sydliga rötter skulle råka i konflikt med Norges samiska skriftspråk med dess nordliga rötter.

Efter Leems ordböcker följde prästen Nils Vibe Stockfleths *Norsk-lappisk Ordbog* (1852). Det är ett arbete av aktningvärt omfattning, närmare 900 sidor. Det är den första ordbok där de diakritiska tecknen kommer till användning. Stockfleth planerade även en samisk-norsk del till ordboken och att ordningsföljden mellan de båda ordböckerna blev som den blev hade åter sin förklaring i prästerskapets behov: "Aarsagen til at den lappisk-norske Del ikke først blev trykt er den, at den norsk-lappiske Del er for Tiden av mere paatrængende Nødvændighet for Præsterne i Finmarken" (Stockfleth 1852:Forord). Prästernas behov av samiska ord återspeglas även i Stockfleths ordbok och det ord som tjänar som schibbolet i min artikel återfinns också här: *Uomskaaren*, adj. birračuopakættai.

Stockfleths samisk-norska manuskript kom att ligga till grund för den samisk-latinsk-norska ordbok som gavs ut av J.A. Friis, professor i lapska och finska vid Oslo universitet från 1866. 1887 utkom hans ordbok med en grammatisk översikt på knappt 50 sidor och en ordboksdel som sträcker sig över 868 sidor i kvartoförmått. Intressant för utvecklingstakten inom samisk lexikografi är att Friis i förordet till sin ordbok ser sig föranlåten att kritisera de principer som drygt 100 år tidigare följdes i L & Ö vid urvalet av ord.

Det var emellertid Friis efterträdare på professuren i Oslo, Konrad Nielsen som utarbetade den ordbok som nog får ses som det oöverträffade verket i samisk lexikografi: *Lappisk ordbok (LO)*. Nielsen hade först tänkt bli präst i sin hemtrakt Helgeland (E. Itkonen 1954:101) men blev i stället språkvetare och expert på Finnmarkens samiska dialekter. Trots teologexamen måste han anses som språkvetare, vilket framgår av förordet till hans samiska ordbok: i ett första häfte (Nielsen 1913) inriktades ortografin på att visa distinktioner "av stor betydning både for sproghistorien og for den praktiske tilegnelse av sproget" (LO:VIII); språkhistoriens behov sätts främst och präster nämns inte särskilt. Nielsens samiska lexikon (LO) utkom mellan åren 1932 och 1962 i fem band. De tre första banden – tillsammans drygt 2.200 sidor – utgör själva ordboken med samiska uppslagsord och ekvivalenter på norska och engelska. Det fjärde bandet är en systematisk del med orden ordnade i semantiska grupper och försedda med ett bildmaterial som hjälp till förklaringarna. Sista bandet är ett supplement på närmare 300 sidor. De båda sista delarna utkom efter Nielsens död 1953 med Asbjørn Nesheim som redaktör. Nielsens ordbok är ett arbete av grundläggande betydelse och en grund för vad som därefter utkommit av nordsamiska ordböcker; dessa är oftast betingade av ortografiska förändringar. Samers suckan över att professorsbyte i Oslo också innebar ett ortografibyte får sin förklaring av utvecklingen i nordsamiskans ortografier: Friis ortografi ersattes av Nielsens. Nielsens ortografi förändrades något av hans efterträdare Knut Bergslund i

samarbete med svensken Israel Ruong och denna ortografi togs i bruk av nordsamer i både Norge och Sverige (ordbok: O. Korhonen 1973). Då denna ortografi i sin tur byttes ut i slutet av 1970-talet innebar det ett mycket stort steg framåt så till vida som att den skulle brukas av nordsamerna i alla de tre berörda länderna, men det var samtidigt ett steg bakåt så till vida som den i mångt och mycket visar överensstämmelser med Friis ortografi. En mycket viktig omständighet i samband med denna den nu brukade ortografin är dock att dess skapare visserligen – som traditionen bjöd – var professor i finsk-ugriska språk i Oslo men också same, Ole Henrik Magga. Bestämmanderätten över samiskans skrivsätt hade därmed – äntligen – kommit över i samernas egna händer. För sydsamiskans vidkommande kan en likartad utveckling iaktas i och med att den senaste och nu brukade ortografin tillkommit i samarbete mellan professor Knut Bergsland, som är den främste vetenskapsmannen på området, och sydsamiskan Ella Holm Bull (ordbok: Bergsland/Mattsson-Magga 1993). Den främste konkurrenten till denna ortografi är prästen Gustav Hasselbrinks (se nedan).

Den samiska lexikografin i Finland har även den prästerlig anknytning, men på ett annorlunda sätt. De samiska språkförhållandena där är också mer komplicerade än i Sverige och Norge: dels är den samiska populationen inte särskilt stor, det handlar om kanske 5.000 personer, dels talas i Finland tre samiska varieteter som skiljer sig mycket kraftigt från varandra. Då man delar samiskan i tre huvuddialekter, låter man av tradition gränsen mellan öst- och centralsamiska dialekter utgöras av gränsen mellan nordsamiska och Enare-samiska. Det finns emellertid också argument, t.ex. skillnader i ordförrådet (Rydving, under utg.), som talar för att gränsen i stället skall dras ett steg längre österut, alltså mellan Enare-samiska och skoltsamiska. Såväl nord- som Enare- och skoltsamiska talas i Finland. Under perioden mellan 1809 och Finlands nationella självständighet, då mycket fenno-ugristiskt fältarbete av grundläggande betydelse utfördes, låg också de samiska dialekterna på Kolahalvön väl inom räckhåll för finska forskare och åtskilligt insamlingsarbete bedrevs där, t.ex. av M.A. Castrén och D.E.D. Europaeus. Även om språkmän som Arvid Genetz publicerade en mindre ordbok över kolasamiskan 1891, är det framför allt två prästbarn som gjort de verkligt storartade insatserna. Lauri Itkonen var präst i Enare och av hans söner blev två, Toivo Immanuel och Erkki, ordboksförfattare. Faderns – och släktens (Bartens 1993: 275) – engagemang för samerna och förtrogenhet med Lappland hade säkerligen påverkat sönerna. Resultaten är imponerande: T.I. Itkonen gav ut en ordbok över skolt- och kolasamiska dialekter på drygt 1.200 sidor och Erkki hann avsluta sin stora Enare-samiska ordbok innan han gick bort 1992. Dessa både ordböcker företer både likheter och olikheter.

Erkki Itkonens Enare-samiska ordbok (IW) omfattar tre lexikon-delar på över 1.300 sidor och en grammatik- och registerdel. Som

uppslagsord redovisas 5.707 grundord i numrerade artiklar av varierande längd som också innefattar avledningar och sammansättningar. Orden översätts till tyska men registerdelen innehåller också en förteckning över sådana nordsamiska ord som har etymologisk motsvarighet i Enare-samiskan. Uppslagsorden i IW skrivs i stort sett med det nutida skriftspråkets ortografi.

T.I. Itkonens uppgift däremot var att beskriva ordförrådet i dialekter spridda över ett större område, vilket i sig är skäl till större variation, som talas inom ett gränsområde i religiöst hänseende – och därmed följer olika teckenuppsättningar. Skoltsamerna och deras östliga grannar kolasamerna är grekisk-ortodoxa och nyttjar därmed det kyrilliska alfabetet (vidare Larsson 1996b), men efter andra världskriget hamnade en del skolter på den finska sidan gränsen, dvs. på de latinska bokstävernas sida. T.I. Itkonen hade därför inget enhetligt skriftspråk med skriftspråksformer att använda uppslagsord i sin ordbok när den utkom 1956. Han valde därför att sätta skoltsamiska former från Paatsjoki-dialekten i fonetisk transkription som uppslagsform. Det säger sig självt att en mer än 1.000-sidig ordbok med dialektformer i finsk-ugrisk fonetisk transkription som uppslagsord inte blir direkt lätthanterlig. WKK är emellertid inte unik inom fenno-ugristiken; likadana ordböcker framställdes vid samma tid av Karjalainen (1948) för chantiska dialekter och av Lehtisalo (1956) för nentsiska. Till skillnad från IW översätts de skolt- och kolasamiska orden i WKK både till tyska och finska. Häri återspeglas emellertid knappast någon omtanke om modersmålstalarnas behov – ryska hade då varit det nödvändiga språket – utan snarare finska språkets starka ställning som arbetspråk i finsk-ugrisk fonetisk transkription. Ett lexikon med uppslagsorden i fonetisk skrift och ekvivalenterna på vetenskapens två språk representerar den maximala utvecklingen bort från prästernas lexika med deras praktiska syften. Notabelt är att det var en prästson som skapade det.

För de östsamiska dialekternas vidkommande kan det annars noteras att de ryska prästernas missionsiver inte resulterat i lexikonarbete. En översättning av Matteus-evangeliet till skoltsamiska utkom 1884 (M. Korhonen 1981:64), men ingen ordbok kom till. Härtill kan väl flera faktorer ha bidragit, t.ex. att de ryska samerna är än färre än de finska – man brukar räkna med knappa 2.000 talare. En bidragande orsak har väl också varit att predikan spelar en mindre viktig roll i den grekisk-ortodoxa gudstjänsten; ryska präster bland skolt- och kolasamer hade mindre anledning att vända sig till gudstjänstbesökarna på deras eget språk än de lutherska prästerna i Sverige och Norge. På senare år har dock kolasamiska ordböcker kommit ut, men de förföljs av de vanliga problemen att välja ortografi.

6. Prästerliga insatser i Sverige under senare tid

I takt med att språkvetare arbetat fram ordböcker för de flesta samiska dialekter – eller språk om man så vill – har det lexikografiska arbetet kanske framför allt kommit att bestå av viss omarbetning och framför allt överföring av äldre ordböcker till ny ortografi, t.ex. Sammallahti (1989). Vidare har för åtskilliga varietetens vidkommande mindre ordböcker för skolbruk utarbetats, t.ex. Jernsletten (1983) och Svonni (1984).

Helt har emellertid inte den samiska lexikografin glidit prästerna ur händerna ur händerna ens under 1900-talet. I Sverige finns två stor-slagna ordböcker som utarbetats av präster, även om de haft täta kontakter med språkvetenskapens värld (Larsson under utg.) eller rent av fått grundlig språkvetenskaplig skolning. Till stor del har de samlat materialet för ordböckerna själva även om de också inarbetat andras ordsamlingar i sina lexika. Grunden är dock de utmärkta insikter i sina respektive dialekter som de förvärvat genom mångårig prästtjänst i samiska områden.

Harald Grundström, som lämnade sin komministertjänst i Jokkmokk 1953 efter mer än 30 års tjänstgöring där (Lundmark 1996: 110), utgav mellan 1948 och 1954 en monumental ordbok över lulesamiskan (HG). Uppslagsorden är skriftspråksformer – baserade på Wiklunds skriftspråk – och efter dessa redovisas i fonetisk skrift formerna i olika underdialekter. Ekvivalenter ges på svenska och tyska. Själva ordboksdelen, som omfattar närmare 1.600 sidor, följs av ett register över nordsamiska motsvarigheter, en efterskrift och böjningsparadigm för olika lulesamiska underdialekter. Register, efterskrift och paradigm omfattar över 200 sidor. Att redovisa böjningsparadigm för underdialekter är väl motiverat eftersom ordboken täcker språket i både Jokkmokk och Gällivare och mellan dessa båda finns mycket stora skillnader såväl i fonologi som i morfologi (Wickman 1980). Det nordsamiska registret i både IW och HG visar dels nordsamiskans starka ställning, dels den roll Nielsens ordbok spelar. Grundströms ordbok är ett storverk. Man kan visserligen finna ordet *pirratjuohpakuohta* 'oomskurenhet (relig.)' som snarast visar att ordboks författaren tagit traditionell hänsyn till Bibelns ordsfatt, men äktsamiska ord, som termer för t.ex. rennäring, förtecknas med stor noggrannhet och säkerhet.

Gustav Hasselbrink verkade i 13 år som komminister i Dikanäs i södra Västerbotten (vidare Söderström 1996). När han lämnade tjänsten var hans kunskaper i sydsamiska så goda att de resulterade i en doktorsavhandling om sydsamiskans komplicerade ljudsystem. Som pensionär i Uppsala kunde han sedan utarbeta manus till sin sydsamiska ordbok, *Südlappisches Wörterbuch* (SW), ett arbete på nästan 1.500 sidor. Ordboken inleds med en grundlig grammatikdel och Hasselbrinks arbete erinrar därmed om Fiellströms nästan 250 år äldre arbe-

te, låt vara att Fiellströms grammatik kom ut som separat bok. Hasselbrink anger uppslagsorden i en egen ortografi och anger ekvivalenterna enbart på tyska. Det är förståeligt att dagens sydsamer ser överförandet av SW:s ordformer till den numera i Norge och Sverige gängse och införandet av svenska ekvivalenter som något synnerligen eftersträvansvärt. Prästen Hasselbrinks grundliga ordbok över sydsamiskan blev mer av en källa för språkvetenskaplig forskning och ett monument över ett språk på väg att dö ut än ett arbetsredskap för de sydsamer som idag arbetar för att revitalisera sitt modersmål. Det är långt ifrån någon självklarhet att sydsamiskan i Norge och Sverige kommer att försvinna.

I denna översikt över präster som också varit samiska lexikografer har den språkvetenskapliga skolningen kommit att ta större och större plats. Det passar därför att avsluta med en nutida ordboksförfattare som i sig kombinerar båda dessa roller. Olavi Korhonen var på 1970-talet samernas kyrkoherde och han gav också ut två svensk-samiska och samisk-svenska ordböcker i det mindre formatet, den ena över nordsamiska (O. Korhonen 1973), den andra över lulesamiska (O. Korhonen 1979). 1982 disputerade han i finsk-ugriska språk och blev snart därefter professor i samiska vid Umeå universitet. Han arbetar nu på en stor ordbok över nordsamiskan och kan därmed utgöra bästa tänkbara slutvinjett för en översikt över präster som blivit samiska lexikografer.

Idag förfogar vi över monumentala ordböcker över de allra flesta samiska språk – eller huvuddialekter – från sydsamiskan längst i söder till kolasamiskan i öster. Från söder till norr och öster utgörs de av SW för sydsamiskan, HG för lulesamiska, LO för nordsamiskan, IW för Enare-samiskan och WKK för skolt- och kolasamiska. Trots att ortografin i de flesta av dessa skiljer sig från den som brukas idag och trots att ytterligare några ordböcker av olika skäl måste betecknas som mycket betydelsefulla (t.ex. Schlachter 1958; Genetz 1891; Sammalahhti 1989), torde ingen bestrida att det är just dessa fem som är de tyngst vägande arbetena inom samisk lexikografi. Av dessa ordböcker har en författats av en ren språkvetare, två av präster och två av präst-söner. Kyrkans män har i hög grad bidragit till vår kännedom om ordförrådet i de samiska språken, både i gammal tid och modern.

Ordböcker

- Bergsland, Knut/Mattsson Magga, Lajla, 1993: *Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja. Sydsamisk-norsk ordbok*. Indre Billefjord Idut.
- Fiellström, Petrus, 1738a: *Dictionarium sueco-lapponicum Eller en Orda-Bok I hwilken The förnämste Swänska Ord efter Alphabetet upsökas kunna, och på Lapska gifne finnas*. Stockholm.

- Friis, Jens A., 1887: *Ordbog over det lappiske sprog med latinsk og norsk forklaring samt en oversigt over sprogets grammatik. Lexicon lapponicum cum interpretatione latina et norvegica adiuncta brevi grammaticae lapponicae adumbratione.* Christiania.
- Genetz, Arvid, 1891: *Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielenäyitteitä. Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte nebst Sprachproben.* Helsingfors.
- HG = Grundström, Harald, 1948–1954: *Lulelappsk ordbok. Lulelappisches Wörterbuch.* 1–4. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C:1.). Uppsala/København.
- IW = Itkonen, Erkki, 1986–1991: *Inarilappisches Wörterbuch.* I–IV. (Lexica societatis fenno-ugricae. 20:1–4.) Helsinki.
- Jernsletten, Nils, 1983: *Álgosátnegirji. Samisk-norsk ordbok.* Tromsø, Bergen, Oslo/Stavanger: Universitetsforlaget.
- Karjalainen 1948 = K.F. Karjalainens *ostjakisches Wörterbuch.* Bearbeitet und herausgegeben von Y.H. Toivonen. (Lexica societatis fenno-ugricae. 10.) Helsinki.
- Korhonen, Olavi, 1973: *Sádnigir'ji sámigielas ruotagillii dáros ruotagielas sámigillii. samisk-svensk svensk-samisk ordbok.* Jokkmokk
- Korhonen, Olavi, 1979: *Bákkogir'je julevusámes dárrui dáros julevusámái. lulesamisk-svensk svensk-lulesamisk ordbok.* Luleå.
- Leem, Knud, 1756: *En lappesk Nomenclator efter Den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden.* Nidrosiæ.
- Leem, Knud, 1768–1781: *Lexicon lapponicum bipartitum.* I–II. Nidrosiæ.
- L&Ö = Lindahl, Eric/Öhring, Johan, 1780: *Lexicon lapponicum cum interpretatione vocabulorum sveco-latina et indice svecano lapponico.* Holmiæ.
- Lehtisalo, Toivo, 1956: *Juraksamojedisches Wörterbuch.* (Lexica societatis fenno-ugricae. 13.) Helsinki.
- LO = Nielsen, Konrad/Nesheim, Asbjørn, 1932–1962: *Lappisk ordbok. Lapp Dictionary.* Grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. 1–5. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XVII:1–5). Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Nielsen, Konrad, 1913: *Lappisches Wörterbuch nach den Dialekten von Polmak, Karasjok und Kautokeino. Heft 1.* (Lexica societatis fenno-ugricae. 1.) Helsingfors.
- Sammallahti, Pekka, 1989: *Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja.* Ohcejohka: Jorgaleaddji.
- Schlachter, Wolfgang, 1958: *Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie.* (Lexica societatis fenno-ugricae. 14.) Helsinki.
- Stockfleth, Nils Vibe, 1852: *Norsk-lappisk Ordbog.* Christiania: J.W. Cappelens Forlag.
- Svonni, Mikko, 1984: *Skuvlasátnelistu.* Jokkmokk: Sámskuvlastivra.

- SW = Hasselbrink, Gustav, 1981–85: *Südlappisches Wörterbuch*. Band 1–3. (Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4.) Uppsala: AB Lundequistska bokhandeln.
- Wiklund, K.B., 1890: *Lule-lappisches Wörterbuch*. (MSFO 1.) Helsinki.
- WKK = Itkonen, Toivo Immanuel, 1958: *Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen. Koltan- ja Kuolanlapin sanakirja*. I–II. (Lexica societatis fenno-ugricae. 15.) Helsinki.

Övrig litteratur

- Bartens, Raija, 1993: Erkki Itkonen 1913–1992. I: *FUF*, 275–281.
- Bergsland, Knut, 1984: *Eldre samiska tekster*. Universitetet i Tromsø, Institutt for språk og litteratur.
- Collinder, Björn, 1949: *The Lappish Dialect of Jukkasjärvi. A morphological survey*. (Skrifter utg. av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. 37:3.) Uppsala / Leipzig.
- Fiellström, Petrus, 1738b: *Grammatica Lapponica*. Holmiæ.
- Forsgren, Tuuli, 1987: *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. (Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet. 36.) Pedagogiska institutionen, Umeå.
- FUF = *Finnisch-ugrische Forschungen*. 1–. 1901ff. Helsinki.
- Itkonen, Erkki, 1954: † Konrad Nielsen. I: *FUF Anzeiger*, s. 100–105.
- Korhonen, Mikko, 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki: SKS.
- Larsson, Lars-Gunnar, 1985a: Kriterien zur Klassifizierung der lappischen Dialekte in Schweden. I: *Dialectologia Uralica*. Materialien des ersten internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.–7. September 1984 in Hamburg. Herausg. W. Veenker. Wiesbaden. s. 159–171.
- Larsson, Lars-Gunnar, 1985b: Vägen till ett skriftspråk. I: *Tvärsnitt* 3/1985. Uppsala. s. 30–37.
- Larsson, Lars-Gunnar, 1986: Nordligt i söder och sydligt i norr. Något om samisk dialektforskning. I: *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 1985*. s. 106–122.
- Larsson, Lars-Gunnar, 1992: Gemeindelappen und Schweden. I: *Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und slavischen Sprachraum*. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen 13.–15. November 1991. Hrsg. L. Honti et al. Amsterdam. s. 97–110.

- Larsson, Lars-Gunnar, 1996a: Karl Bernhard Wiklund. I: *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994*. Utg. R. Raag & L.-G. Larsson. (Ursus 2.) Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet. s. 33–55.
- Larsson, Lars-Gunnar, 1996b: Tecknen på gränsen mellan öst och väst. I: *Att förstå Europa – mångfald och sammanhang*. Humanistdagarna vid Uppsala universitet 1994. Uppsala. s. 285–289.
- Larsson, Lars-Gunnar, under utg.: *Herr Komminister! Herr Professor! K. B. Wiklunds och Harald Grundströms brevväxling 1922–1934*.
- Lundmark, Bo, 1996: Prästen som samisk språkforskare. I: *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994*. Utg. R. Raag & L.-G. Larsson. (Ursus 2.) Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet 1996. s. 95–115.
- Leem, Knud, 1748: *En lappisk Grammatica Efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden, Samt Et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold*. Kiøbenhavn.
- Læstadius, Lars Levi, 1844: *Tåluts Suptsasah, Jubmela pirra ja Almatji pirra*. Härnösand.
- Mattisson, Ann-Christin, 1993: *Samiska ortnamn på fjällkartorna*. (Ortnamn och namnvård 3. LMV-rapport 1993:19.) Lantmäteriet, Gävle.
- Qvigstad, J., 1933: Die Sprache in Tornæus' Manuale Lapponicum. I: *Liber semisaecularis societatis fenno-ugricae*. (MSFOu 67.) Helsinki. s. 336–350.
- Rydving, Håkan, under utg.: *Words and Varieties: Dialectometrical Studies of Saami*. (Diss.)
- Samer. Informationsskrift. 1991. SSR:s kultur- o. utbildningsutskott, Umeå.
- Sammallahti, Pekka, 1985: Die Definition von Sprachgrenzen in einem Kontinuum von Dialekten: die lappischen Sprachen und einige Grundfragen der Dialektologie. I: *Dialectologia Uralica*. Materialien des ersten internationalen Symposions zur Dialektologie der uralischen Sprachen 4.–7. September 1984 in Hamburg. Herausg. W. Veenker. Wiesbaden. s. 149–158.
- Sköld, Tryggve, 1984: Pehr Fjellström och det svensksamiska skriftspråket. I: *Saga och Sed*. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok 1984. Uppsala. s. 15–26.
- Stipa, Günter Johannes, 1990: *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. (MSFOu 206.) Helsinki.
- Söderström, Sven, 1996: Gustav Hasselbrink och den sydsamiska ord-boken. I: *Finsk-ugriska institutionen i Uppsala 1894–1994*. Utg. R. Raag & L.-G. Larsson. (Ursus 2.) Finsk-ugriska institutionen, Uppsala universitet 1996. s. 131–142.

- Wickman, Bo, 1980: Features of Dialect Mixture in the Lappish Dialect of Northern Gällivare. I: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20.-27.VIII 1980. Pars III. Red. O. Ikola. Turku: SKS. s. 267-274.*
- Wiklund, K.B., 1891: *Laut- und formenlehre der Lule-lappischen dialekte.* (Göteborgs kongl. vetenskaps och vitterhets samhälles handlingar. Ny tidsf. H. 25.) Göteborg.